

УКРАЇНЦІ ЗА КОРДОНОМ

Олена ДЗЮБА,

кандидат історичних наук

Сьогодні йде процес активної інтеграції України у світове співтовариство, розвиваються найрізноманітніші зв'язки з іншими державами. Долаючи наслідки тоталітарної зими, творці якої намагалися відгородитися від усього світу і владарювати над німим й покірним народом, Україна повертається до нормального повнокровного життя. В цій роботі ми часто здаємося собі першопрохідцями. Однак це не так. Світ добре знав наших предків. Перегорнемо лише одну сторінку Книги Буття свого народу, повернувшись у XVIII століття.

Сучасників, особливо іноземців, дивував високий рівень грамотності різних верств населення України у XVIII ст. На той час склалася певна система освіти з елементарних, середніх та вищої школи — Києво-Могилянської академії. Своїм вихованцям академія давала добру гуманітарну освіту, зокрема знання латинської, а згодом німецької та французької мов, музики, співу. Та все ж певна частина з них за давньою традицією прагнула завершити освіту за кордоном. У цьому бажанні студентів помандрувати по Європі, послухати лекції у славетних університетах проявлялася не лише природня схильність українців до наук і мистецтва, а й давалася ознаки та обставина. що самодержавство, незважаючи на численні прохання шляхетства, козацтва, духовенства не дозволило відкрити університет ні в Києві, ні в Батурині. Київська академія у другій половині XVIII ст. не могла конкурувати, зокрема, з Московським університетом, і все більш тяжіла до перетворення у вищий богословський учбовий заклад.

Різними шляхами, використовуючи будь-яку нагоду для виїзду, діставалися діти козацькі, міщанські, священницькі за кордон, інколи не маючи ніяких засобів до існування. І шлях, обраний Г. С. Сковородою, коли він у складі церковного причту при комісії генерала Ф. Вишневецького у 1745 р. вирушив у Токай, а звідти в інші європейські міста, був відомий багатьом студентам Київської академії, колишнім

придворним співакам, котрі вже «спали з голосу» й змушені були шукати собі нової служби при церквах російських закордонних місій.

Слід сказати, що російські послы надавали великого значення влаштуванню церкви, вважаючи, що й саме богослужіння, і освіченість, порядність священників та причетників підтримують авторитет держави. Тому колегія іноземних справ, звертаючись у Синод, який займався спорядженням церков для закордонних місій і добром священнослужителів, просила прислати людей освічених, обізнаних з латинською та іншими мовами, благочестивих, доброї поведінки. Саме таких було багато серед вихованців Києво-Могилянської академії, колегіумів. Бажаючим поїхати за кордон причетниками в Синоді влаштовувався своєрідний екзамен на знання партесного співу та читання Святого письма. В канцелярії Синоду накопичилося чимало документів, з яких видно процес добору людей, їхні обов'язки, побут за кордоном, наміри, з якими вони відїжджали (Центральний державний історичний архів, Санкт-Петербург, ф. 796).

Як правило, причт складався з трьох чоловіків: дячка, пономаря та півчого, або двох дячків та одного півчого. В обов'язок причетників входила допомога священникам під час церковної відправи. Це, звичайно, обмежувало можливість переїзду, але не виключало нагоди вивчати мови, слухати лекції в місцевих університетах.

У деяких випадках Синод навіть зобов'язував причетників вичати мови з тим, щоб пізніше вони могли стати священниками в тих же церквах.

Враховуючи роль, яку відігравали вихованці Київської академії як загалом у культурному, так зокрема і церковному житті Росії, особливо першої половини XVIII ст., цілком зрозуміло, що переважна більшість священників і причетників при закордонних посольських церквах були вихідцями з України. Священик добирав собі причт і, звичайно, перевага віддавалася землякам, а надто коли земляки були освічені, добре знали мови й партесний спів. Почуття земляцтва, меценатство були досить розвинуті серед українців у Петербурзі та Москві.

Таким чином у ряді закордонних церков, що належали до юрисдикції Російської православної церкви, клір і причет протягом значного періоду складався виключно з українців. У столиці Гольштинії м. Кілі православна церква, яка вважалася придворною імператорською, існувала з 1727 р. й знаходилася у приміщенні університетської бібліотеки. Священиками й причетниками тут традиційно були українці. У 1744 р. у Кіль на місце Афанасія Берестовича, родом з України, виїхав ієромонах Іов Чарнуцький, родич Феодана Чарнуцького, вихідця з с. Чорнух, з яким приятелював Г. С. Сковорода. Разом з ним дячками їхали земляки, жителі міста Переяслава мішанський син Яким Федорів та син попа Олексій Долинський. Про те, що вони не були готові до своєї служби, свідчить звернення Іова Чарнуцького в Синод (1745 р.) з проханням замінити причетників, оскільки вони крім простого «господи помилуй!» нічого не вмюють і вчитися не бажають. Шукати нових, а особливо відправляти їх у Кіль було обтяжливо не лише для Синоду, але й для казни, тому Чарнуцькому порекомендували умовлянням, а коли не вдасться, то й покаранням вчити їх церковному співу. Видно, Іов Чарнуцький навчив-таки їх, оскільки в 1747 р. повернувся додому лише один — Олексій Долинський, а два інші залишилися в Кілі. Самому Іову Чарнуцькому служба в Кілі була не до впадоби, він писав, що жити тут «скудостю людей не для чого». У 1749 р. Іов Чарнуцький був призначений настоятелем собору в Троїце-Сергієву лавру, де келарем (намісником) був Феодан Чарнуцький.

Замість Чарнуцького у Кіль прибув ієромонах Троїцького Олександро-Невського монастиря Симеон Машкович. У 1751 р. він просив Синод прислати ще одного священнослужителя, бо обов'язки його виконує «нікий студент Полетика», що прибув разом з причетом ще в 1744 р. Це був І. А. Полетика, який

записався до Кільського університету в 1746 р. Симеон Машкович був незадоволений ним, вважаючи, що той «високородясь чи іменем своїм студентським, чи родом шляхетським» службу несе як йому заманеться. З листа священника видно, що коли у зв'язку з від'їздом О. Долинського звільнилося місце, Полетика був «прищеплений в службу церковну ради жалованья». Хоч воно й було невелике — 100 крб. на рік, та все ж давало мінімум засобів до існування. Полетика, за словами Машковича, «не по нраву своєму усмотря академію, чи паче сам оной не понравившись», чекав від свого батька вексельних, щоб виїхати в Голландію, але змушений був повернутися в Росію на півроку. Згодом завершив освіту в Лейдені, де у 1755 р. здобув диплом доктора медицини, деякий час викладав медицину в університеті Кіля.

У 1754 р. Симеона Машковича замінив ієромонах Феоділакт, родом з містечка Золотоноші Переяславського полку. Після навчання в Київській академії, де дійшов до класу богослов'я й рік слухав лекції, став ченцем. У 1753 р. був призначений вчителем синтаксими Московської академії. Та перебування Феоділакта у Кілі було недовгим, наступного року він помер. Протягом 1755—1780 рр. обов'язки священника там виконував ієромонах Венедикт, родом з України. За цей тривалий час причетники змінювалися не раз, як правило це були українці. Життя Венедикта було сповнене лихих пригод, хвороб, злиднів. Прослуживши сім років, він просив Синод повернути його в «любозное отечество», бо не сподівався одужати й останню вітху бачив у тому, щоб «покласти при єдиновірній братії гробях недостойні кості свої». Скаржився на дорожнечу через «шестилітню в здішніх німецьких сторонах війну, коли ціни зросли втроє», а «жаловень» залишилося все таким же. Терплячку крайню нужду, ієромонах Венедикт не без гордості писав, що «зберіг обцую честь, прожив без боргів», проте не мав навіть грошей, щоб повернутися додому.

Ієромонах Венедикт так турбувався про освіту своїх причетників, що майже всі вони були записані до Кільського університету. У списки університету були внесені Григорій Гуляницький (1766 р.; повернувся на Україну в 1773 р.), Петро Волковський (1768 р.). Вони записалися як «русини з України». Прибулі в 1774 р. Григорій Тимченко та Михайло Протасов у жовтні записалися до університету, теж визначивши свою національну приналежність як «русини».

Г. Тимченко, син військового товариша Павла Тимченка з Опішні, спочатку навчався в Київській академії латинської мови, дійшов до школи філософії.

У 1772 р. за власним бажанням узятий в медичну школу при Морському госпіталі. Довівшись про вільне місце дячка в Кілі, просив призначити його на цю посаду (1773 р.). Майже шість років, за словами Венедикта, «церковник студент Григорій Тимченко жив тут чесно, порядочно і медичне навчання проходив з похвальною старанністю». Та в 1779 р. за порадою свого батька «підтвердити практикою свою науку медичну в інших більших університетах» вирішив виїхати в Данію й був звільнений зі служби. У 1789 р. Венедикт повідомляв Синод, що Г. Тимченко «в дацьком Копенгагенском» університеті закінчив медичну науку, повернувся в Кіль, де склав іспити й одержав диплом доктора медицини. Венедикт клопотався про його повернення в Росію, запевняючи, що доктор медицини Г. Тимченко має намір служити в «пользу отечества», та не має за що виїхати. На що Синод відповів, що звільнявся він за своїм бажанням й для власної користі, а тому не варто йому вимагати гроші на зворотний проїзд.

Проте церква в Кілі поступово занепадала. Наступник Венедикта священник Досифей неодноразово звертався в колегію іноземних справ і Синод за проханням надіслати церковні книги, пристойні речі для ризниці, підібрати півного, що досконало знав би «іромологію ноту». Імператор Павло I в 1800 р. розпорядився закрити церкву. Але причт і священник виїхати не могли, бо, як писав Досифей у березні 1801 р., їм не виплатили гроші за щіль рік, сам він вліз в борги і мав разом зі своїми колегами «екзекуцію від кредиторів».

Священниками церкви при російському посольстві в Берліні, організованій в 1763 р., були також, як правило, українці. Посол князь В. С. Долгорукий просив Синод відрядити в цю церкву знайомого йому священника Якова Ключаревського, який прослужив там десять років. Один з берлінських причетників, Тимофій Андрієвський, взятий послом з Київської академії, відзначився знанням латинської, німецької та французької мов і був переведений у колегію іноземних справ на посаду канцеляриста (в документах того часу ця посада іменувалася студентською). А оскільки другий причетник захворів, то колегія іноземних справ просила підібрати двох нових. Поїхати в Берлін виявили бажання житель Носівки Степан Малютин і син прилуцького полкового старшини Костянтин Забаров.

Достій часто служба при церквах у наших співвітчизників не складалася через мізерну платню, клімат, особисті стосунки з послами, притаманну для російського чиновного апарату байдужість до людини. Ось що сталося, наприклад, з відомим київським проповід-

ником Єфремом Дяковським. Коли в 1765 р. помер священник посольської церкви в Лондоні Стефан Іванович, колегія іноземних справ просила надіслати нового, який знав би латинську й грецьку мови, оскільки в посольську церкву ходили грецькі купці. Синод попросив київського митрополита Арсенія знайти серед вчителів академії вченого чоловіка. Вибір впав на вчителя великої інструкції, а до цього проповідника Софійського собору Єфрема Дяковського. Разом з ним поїхали два причетники: Андрій Самборський, що спочатку вчився у Харківському колегії, а потім у Київській академії, і ще один, прізвище якого не відоме. Та вже у січні 1767 р. Єфрем Дяковський став скаржитися на тяжку хворобу і просив повернути його додому. Його підтримав російський посол Мусін-Пушкін. Та прохання десь загубилось, а Дяковський, переживши зиму, знову писав, що тяжко хворий, майже втратив зір. Мусив купувати дорогі ліки, наймати карету, що збільшило його борг до 20 фунтів стерлінгів. Він хотів якнайшвидше повернутися додому і просив видати йому паспорт і трохи грошей на проїзд сушею в Росію, побоюючись, що не перенесе дороги морем. Та колегія іноземних справ й Синод не поспішали відкликати Дяковського. Доведений до відчаю, він під благовидним приводом зустрівся з грецькими богословами відпросився у посла й поїхав в Амстердам, де була грецька церква. Звідти самовільно поїхав у Відень і мав намір поїхати в Токай, де був ієромонахом його брат, а відтак повернутися додому.

Відомий дослідник давньої української літератури М. І. Петров писав у своїй розвідці, присвяченій творчості Єфрема Дяковського, що майже протягом 30 років про нього не було нічого відомо. Лише під кінець свого життя Дяковський з'явився в Нямешькому монастирі в Молдавії, де прийняв схиму під іменем Іоанна й помер у 1795 р.

Оскільки церква в Лондоні не могла довго залишатися без священника, а Синод не міг запропонувати достойну кандидатуру, то у 1769 р. у грецькій церкві в Амстердамі був висвячений на священника Андрій Самборський. Будучи в Лондоні, він вивчав грецьку та англійську мови і мав намір стати священником.

А. Самборський зробив блискучу кар'єру. Вивчав в Англії агрономію, пізніше був обраний членом Вільного економічного товариства. Він написав книгу з практичного землеробства, ідеї якої втілював на практиці у своєму маєтку на Харківщині. До того ж А. Самборський був законовчителем імператора Олександра I, духовником княжни Олександри Павливни, разом з якою у 1799 р. виїхав до Угорщини. На місце Самборського приїхав при-

дворний півчий «малоросіян Василь Базилевич», який співав у капелі з 1763 р., а в 1769 р. звільнений «за спадінням голосу». У 1798 р. на вакантні посади причетників колегія іноземних справ просила призначити в Лондон студентів Харківського колегіуму Олексія Євстафіїва і Миколу Логвинова. Вони розпочали навчання в практичній школі землеробства і сільськогосподарства, й, можливо, за прикладом свого земляка А. Самборського мали намір продовжити навчання за кордоном. Ще в 1807 р. О. Євстафіїв продовжував служити в церкві у Лондоні, за «рачение к должности» йому був наданий чин службовця 14 класу.

Про намір виїхати за кордон у складі причту для вдосконалення знання мов свідчать справи про призначення священнослужителів для відкритої в 1756 р. православної церкви при російському посольстві в Парижі. У ній згадано колишнього студента Київської академії Кирила Флоринського — козацького сина з Воронкова, співака придворної капелі. Після звільнення з цієї посади він на власні кошти два роки навчався в академічній гімназії, де вивчав філософію і математику. Однак поїхати в Париж йому вдалося тільки через два роки, вже будучи вчителем класу піітики Новгородської семінарії. З ним відправились учні семінарії Петро Границький та «малоросіянин» Григорій Заворницький (останній вважався служителем Флоринського). Російський посол князь Голіцин відгукувався про Кирила Флоринського як про порядну, освічену людину, що здобула авторитет й повагу серед іноземців.

Блискуча кар'єра, можна навіть сказати — європейське визнання випало на долю причетника при православної церкви в Парижі П. П. Дубровського. Родом з Київщини, вихованець Київської академії, яку закінчив у 1772 р., П. Дубровський обіймав у Синоді незначні посади копіста, потім підканцеляриста. Бажаючи завершити свою освіту в іноземних університетах, як він сам писав, «испросил место церковника при российской церкви в Париже» і в 1777 р. виїхав туди. Посол князь І. С. Барятинський у 1780 р. писав у колегію іноземних справ, що блискуче знання мов, похвальна й добропорядна поведінка П. Дубровського дають можливість перевести його на «студентську посаду (тобто канцеляристом) при посольстві». Майже 26-літнє життя П. Дубровського за кордоном багате на знайомства з відомими вченими, політичними діячами, наповнене різними дипломатичними дорученнями в Німеччині, Англії, Іспанії, Португалії, Данії, Голландії. Під час Французької революції, коли Росія розірвала дипломатичні відносини з Францією, П. Дубровський залишився в російському посольстві один

і по суті виконував секретаря. Він вивіз архів в Брюссель, залишивши, як писав в автобіографічних замітках, все своє майно в Парижі. На цей час П. Дубровський став відомим бібліофілом і колекціонером. Об'їхавши майже всю Європу, він зібрав унікальну колекцію західноєвропейських документів, рукописних книг 15-ма мовами, датованих V—XVIII ст. В його колекції були рукописи бібліотеки Сен-Жерменського абатства, документи з Бастілії, листи Ж.-Ж. Руссо, Вольтера, Меланхтона, Юста Ліпсія, Гуго Гроція, Мазаріні, автографи Карла IX, Генріха IV, Катерини Медічі тощо.

Займаючи скромні посади при посольстві, П. Дубровський всі свої невеликі прибутки вкладав на відміну від співвітчизників, які, за його словами, «привозять із чужих країв багаті гардероби, мережива, фарфорові сервізи», «у різні предмети вченості, що збагачують науки і мистецтва». У 1805 р. П. Дубровський, повернувшись з Парижа, привіз більшу частину своєї колекції.

Вихованці Київської академії, колишні співаки і канцеляристи, були серед церковного причту при православних церквах у Константинополі, Стокгольмі, Варшаві, Пекіні та інших столицях. Вони мали славу освічених і порядних людей, цікавилися науками, збирали книги, тим самим встановлюючи живі зв'язки між народами.

ПРОСТО ФАКТИ

АРХІЄПІСКОП ЗА ТЕЛЕСКОПОМ

Один із генералів Петра I — Яків Брюс — став героєм численних переказів як про першого астронома Росії. Однак він був усього лише скромним вченим-аматором, який близько 1700 року обладнав у московській Сухаревій вежі невеличку обсерваторію і звідти спостерігав за небесними світилами. Насправді першим був... архієпископ Холмогорський Афанасій, у миру Олексій Артемійович Любимов. Протягом усього свого життя він цікавився «зоряною наукою», збирав книги з астрономії різними іноземними мовами. А близько 1692 року Афанасій придбав через іноземних моряків оптичні інструменти та деякі астрономічні прилади і влаштував на дзвіниці Холмогорського собору найпершу в Росії астрономічну обсерваторію.